

Aspecte ale traducerii denumirilor pentru culori în textul biblic românesc (*Numerii*)

Silvia Nicoleta BALTĂ

Cet article a pour but d'illustrer quelques aspects concernant la traduction en roumain des noms de couleurs dans le quatrième livre du Pentateuque, Numerii/ Nombres. L'analyse comparative par excellence s'appuie sur les principales versions de la Bible, à partir du premier texte traduit en entier dans la langue roumaine, La Bible de Bucarest (1688), jusqu'à la version d'Anania (2001). Cette démarche montre que la traduction des noms de couleurs n'est pas facile à faire, vu les nombreuses divergences qui apparaissent d'un texte à l'autre. Les textes-sources de la traduction, l'importance que les traducteurs accordent dans leur travail aux termes chromatiques ou l'état d'évolution de la langue roumaine sont des explications possibles du phénomène étudié.

1. Traducerea textului biblic în limba română a început cu mai multe secole în urmă pe fondul unei tendințe mai generale europene, dar și a unei necesități interne, resimțite acut de oamenii Bisericii și nu numai, prin care se dorea ca popoarele să cunoască învățăturile lui Dumnezeu în limbile proprii sau vernaculare. Tradiția limbilor sacre (greaca, latina, slavona) începea prin secolul al XVI-lea să piardă teren, situație ușor explicabilă, dat fiind că oamenii de rînd, dar și mai tinerii preoți, aveau cu greu acces la substanța textului biblic. Actul traducerii Bibliei în limba română, realizat la început din inițiativa unor cărturari, mai tîrziu solicitat de instanța politică care beneficia de sprijin ecleziastic, reprezintă fără îndoială un act de curaj pe care și l-au asumat primii traducători. Curaj pentru că textul biblic, caracterizat printr-o mare complexitate atît la nivelul conținutului, cît și al formei, era greu de transpus într-o limbă care se afla abia la începuturile dezvoltării sale. De fapt traducerea textelor cu caracter religios în limba română a contribuit fundamental și indubitabil la crearea aspectului literar al limbii române vechi, prin unificarea acesteia la nivelul subdialectelor, prin îmbogățire lexicală pe baza împrumutului și a calculului din greacă și latină (mai ales prin intermediar slavon) etc.

În cultura română, textul biblic a beneficiat de mai multe versiuni ale traducerii, texte care se constituie într-o așa-numită „tradiție biblică românească” (Munteanu, 2008). Prima traducere integrală a Bibliei în limba română, după textul grecesc al *Septuagintei* editat la Frankfurt, s-a realizat în 1688 (*Biblia de la București*), fiind urmată la un interval de aproximativ opt decenii de traducerea textului latinesc (*Vulgata*) de această dată, versiune care nu a fost cunoscută în epocă, fiind publicată recent într-o ediție de colecție. Urmează în 1795 *Biblia de la Blaj* sau *Biblia lui Micu*

care preia, cu modificări de ordin lingvistic ce țin de evoluția limbii române, textul primei ediții integrale, urmînd ca versiuni ulterioare din secolul al XIX-lea (*Biblia de la Buzău* 1854-1858, *Biblia lui Șaguna* 1856-1858) și Bibl. 1914 să aibă ca punct de referință tocmai această traducere a lui Micu. Relațiile dintre versiunile românești în raport cu textele originale sînt mult mai complexe și ele ar necesita un studiu aparte¹. Majoritatea traducerilor *Bibliei* în limba română au avut ca punct de plecare mai ales textul *Septuagintei*, textul lăinesc (*Vulgata*), cel ebraic (Tanakh pentru evrei) și cel slavon, fiind folosite mai ales ca materiale auxiliare sau de verificare în vederea elucidării unor eventuale neclarități în redarea sensului biblic. Trimiterea la textul/textele pe baza cărora s-a efectuat traducerea *Bibliei* în limba română ni se pare fundamentală, mai ales într-un studiu de tip comparativ cum se dorește cel de față. Eventualele inadvertențe de la o versiune la alta se explică de regulă prin raportare la textele-sursă (ebraic, grecesc, lăinesc, slavon) sau la textele folosite ca material de control (atît textele în limbile sacre, cît și alte versiuni ale traducerii în limba română), nu de puține ori divergente. Traducerea ca act de interpretare își propune, să redea într-o altă limbă, numită și limbă-țintă, conținutul semantic al textului-sursă, dar de multe ori se lovește de imposibilitatea exprimării unui conținut conceptual pentru că limba respectivă nu este suficient exersată sau pentru că, între cele două limbi, apar o serie de incongruențe lexicale.

2. Segmentarea spectrului cromatic de la o limbă la alta se realizează în mod diferit, ceea ce face și mai dificilă echivalarea lor în traducerea textului biblic. Mai puțin studiate, poate și din cauza numărului relativ redus, denumirile pentru culori pot fi supuse analizei dintr-o perspectivă comparativă care să pornească de la principalele versiuni în limba română. Demersul de acest tip poate pune în lumină o serie de inadvertențe de la un text la altul sau poate aduce o serie de informații semnificative cu privire la istoria limbii române. În această direcție se înscrie lucrarea de față, urmărind să stabilească concordanțe și/ sau inadvertențe în traducerea denumirilor pentru culori în *Cartea a patra a lui Moise – Numerii*. Analiza comparativă pornește de la textul *Bibliei de la București* (1688) și are în vedere cele mai importante traduceri ulterioare: Vulg. Blaj 1760-1761, Bibl. 1795, Heliade 1858, Bibl. 1874, Bibl. 1914, Corn. 1921, Bibl. 1936, Radu-Gal. 1938, Anania 2001 (v. Bibliografie). Pentru BB 1688 am folosit textul din seria *Monumenta linguae Dacoromanorum* (MLD)², lucrare în care pot fi consultate Ms. 45 și Ms. 4389, dar și o versiune modernă a *Numerilor*. De asemenea, în vederea obiectivării analizei și pe baza observațiilor făcute mai sus, lucrarea de față recurge și la textele-sursă ale traducerilor (v. Bibliografie: Rahlfs, Vulg.).

2.1. O concordanță de traducere în cazul denumirilor pentru culori în versiunile avute în vedere apare în 19: 2³, cu referire la sintagma *juncă roșie curată* (BB 1688).

¹ Acest fapt este relevant în conferința despre tradiția biblică românească susținută de Eugen Munteanu în cadrul Zilelor Academice Iașene, Iași, 16 septembrie 2009.

² Contextele avute în vedere în analiza de față din BB 1688 în ediția MLD sînt identice cu cele din ediția omagială a BB (1988), aspect care ne-a determinat să luăm în discuție numai o singură ediție.

³ Episodul face referire la ritualul vacii roșii care urmează să fie sacrificată.

Toate versiunile supuse analizei, cu excepția Ms. 4389, recurg la adjectivul cromatic *roșu*. Probabil că traducătorii Ms. 4389 nu omit referința cromatică în mod voit, absența lui *roșu* sau a oricărui alt termen cromatic putînd fi explicată prin raportare la textul slavon/ *Biblia de la Ostrog* pe baza căruia s-a realizat traducerea. Prezența adjectivului în toate celelalte versiuni în forma sa „neutră” sau de culoare primară, fără nici un fel de aproximare, surprinde fără îndoială, dat fiind faptul că în textul biblic al versiunilor românești sînt destul de rare cazurile în care se stabilește o echivalență perfectă a termenului cromatic. Adjectivul *roșie* din versiunile românești îl echivalează pe gr. *πυρρός* (*δάρμαλιν πυρρὸν ἄμωμον*), respectiv lat. *rufus*, *a*, *um* (*vaccam rufam aetatis integrae*). Dacă în *Vulgata* termenul cromatic utilizat, dialectal la origine, are un sens generic, destul de vag, putînd exprima atît culoarea primară *roșu*, cît și nuanțe de *roșu* /- strălucire/ (André 1957: 328), în *Septuaginta*, termenul cromatic identificat reprezintă, fără nici o îndoială, o aproximare a culorii, mult mai bine precizată, *πυρρός* „d’un rouge de feu, rouge ardent; fauve (en parlant d’animaux)” (Bailly), avînd ca trăsătură semantică /+ strălucire/. Prin urmare, există un decalaj semantic, dar nu de neadmis, între termenii cromatici prezenți în textul *Septuagintei*, respectiv al *Vulgatei*. Prezența lui *roșu* în versiunile românești, în calitatea sa de culoare fundamentală cu sens generic, pare să fie alegerea cea mai comodă și cea mai sigură pe care traducătorii ar fi putut să o facă, deși oarecum ambiguă prin valențele multiple pe care le poate avea *roșu* în limba română. Această situație ne îndreptățește să vorbim de existența unei concordanțe „interne” a traducerii denumirilor pentru culori în cele cîteva versiuni românești avute în vedere.

2.2. În cazul 4: 7 (*vor pune preste ea haină tot mohorîtă*: BB 1688) nu mai putem vorbi nici măcar de concordanță internă. Comparînd versetele din cele cîteva versiuni supuse analizei, se poate constata prezența mai multor denumiri pentru culori, care, din perspectiva limbii române actuale și pe baza lucrărilor lexicografice, aparțin unor paradigme cromatice diferite. Este vorba de paradigma lui *roșu* (*gravani* „roșu stacojiu” Ms. 4389; *mohorîtă*: BB 1688, Ms. 45, Bibl. 1795, Bibl. 1914; *purpureu*: Heliade 1858) și paradigma lui *albastru* (*albastru*: Corn. 1921; *hiachintină*: Vulg. Blaj 1760-1761; *vênătî*: Bibl. 1874; *vineție*: MLD, vers. mod.; *violetă*: Bibl. 1936, Radu-Gal; 1938, Anania 2001).

Și pentru că spectrul cromatic este un continuum pe care limbile îl segmentează în mod diferit, existînd zone de contact între paradigme (Bidu-Vrănceanu, 1986), întîlnim în versiunile românești termeni cromatici care stabilesc o legătură între cele două serii de lexeme invocate mai sus: *violet*, *vînăt*, *vinețiu*, și care se definesc prin intersecția dintre *albastru* și *roșu*⁴. Împrumut din limba franceză, *violet* este atestat pentru prima oară în 1779 (cf. DLR), dar se pare că abia în secolul al XX-lea își face intrarea în textul biblic, conservator prin definiție (v. Bibl. 1914). Termenul cîștigă teren în fața lui *vînăt*, pe care îl înlocuiește în unele contexte. Moștenit din lat. *venetus*, inclus în paradigma lui *albastru* latinesc, termenul cromatic *vînăt* dobîndește

⁴ Termenii menționați reprezintă nuanțe diferite: în cazul lui *violet*, avem „aproximarea lui albastru față de roșu”, în cazul lui *vînăt*, *vinețiu* avem „aproximarea lui albastru față de negru”, *vinețiu* fiind mai exact o „aproximare în minus” a lui *vînăt*.

de-a lungul timpului alte valori, orientându-se semantic spre *violet* (Kristol, 1978: 221), pentru care latina nu avea un termen, ci recurgea probabil la un altul din paradigma lui *roșu* (André, 1957: 329) și chiar la *purpureus*. În Vulg. Blaj 1760-1761 traducătorii recurg la lexemul *hiachintină*, împrumut din latină (cf. Vulg.: *hyacinthino pallio*), limbă în care *hyacinthinus* desemna o nuanță de *violet*, folosită cu exclusivitate în clasele superioare ale societății latine, și specializată contextual, fiind utilizată cu referire strictă la țesături (André, 1957: 329). Cît privește textul grecesc, sintagma *ἱμάτιον ὀλοπόρφυρον* este preluată de Heliade 1858, și echivalată cu *vestimânt cu totu purpureu*. Termenul cromatic folosit de Heliade este, după formă, un latinism (v. lat. *purpureus* < gr. *πορφύρεος*), care dacă respectă și semantica termenului latinesc este dificil de integrat în una din cele două paradigme menționate mai sus. În latină, *purpureus* se caracteriza prin policromatism, putînd desemna majoritatea nuanțelor lui *roșu*, dar și anumite nuanțe de *violet* (André, 1957: 329). Dacă Heliade preia însă semantismul termenului grecesc, *purpureu* ar trebui integrat paradigmei lui *roșu* (cf. Bailly „de couleur pourpre, d’un rouge foncé, d’un rouge rosé”). Singurul termen cromatic care face notă discordantă în versiunile supuse analizei pare să fie *albastru* (Corn. 1921), opțiunea traducătorului neavînd în vedere textul grecesc sau latinesc, fiind fidelă mai degrabă versiunilor Bibliei în limbi moderne⁵. Dacă mergem direct la sursă, ebr. *tekhelet* „pourpre violette” (internet), atunci interpretarea noastră ar trebui să privilegieze echivalările care trimit direct sau indirect la *violet*. Abaterile mai mari sau mai mici de la această interpretare se datoresc probabil unei percepții greșite a nuanțelor, dar și unei incongruențe lexicale între limbi (v. latina)⁶.

2.3. În 4:13 identificăm, în versiunea Heliade 1858, termenul cromatic *purpureu* (*vestimânt cu totul purpureu*), echivalîndu-l pe gr. *ὀλοπόρφυρον* (*ἱμάτιον ὀλοπόρφυρον*), la fel ca în 4: 7, și, de această dată, pe lat. *purpureo* (*purpureo vestimento*). În textul ebraic, întîlnim în acest caz cealaltă nuanță a purpurii, ebr. *argaman* „pourpre rouge”. În versiunile românești avute în vedere, termenul cromatic *purpuriu* (*unû vestimântu purpuriu*) apare în Bibl. 1874, o ediție „modernizată”, continuatoare a principiilor heliadești (Munteanu, 2008: 468), tipărită și pusă în circulație de Societatea Biblică Britanică, și în Corn. 1921, dar în formă substantivală (*un covor de purpură*). În toate celelalte ediții, termenul grecesc, respectiv latinesc, este echivalat cu *mohorîtă* (BB 1688, Ms. 45, Bibl. 1795, Bibl. 1914), *roșie/ roșii* (pl.) (Vulg. Blaj 1760-1761), *violetă* (Bibl. 1936), *stacojie* (Radu-Gal. 1838, MLD, vers. mod., Anania 2001).

⁵ *Albastru* apare în acest context în versiuni ale Bibliei în limbile moderne, franceză și engleză. Michel Pastoureau (2006: 18), după ce atrage atenția asupra tendinței mai generale în textul Bibliei de a traduce prin termeni moderni ai pigmentației pasaje care, în textele originale, nu făceau trimitere decît la materie sau calitate, afirma cu referire la ebr. *tekhelet*: „A vrea să traduci *tekhelet* prin „albastru” sau cel puțin a încerca să asociezi această materie culorii albastre este dificil din punct de vedere filologic și anacronic din punct de vedere istoric” (p. 18).

⁶ În ebraică se făcea distincție între *tekhelet* „pourpre violette” și *argaman* „pourpre rouge”.

Ne întrebăm de ce apare totuși această diversitate a nunțelor cromatice, gravitînd mai mult sau mai puțin în jurul lui termenului cromatic primar *roșu*. Explicația poate avea legătură cu extralingvisticul; *purpuriu* din textele grecesc și latinesc, trimite la „culoarea purpurii”, numai că și purpura în procesul vopsirii prezintă mai multe nuanțe și, prin urmare, perceperea culorii/ nuanței unei culori se poate face în mod diferit de la un individ la altul, și îi avem aici în vedere pe traducătorii textului biblic. Pe de altă parte, ne punem întrebarea de ce nu au recurs traducătorii textului în limba română la termenul *purpuriu*, cel puțin în cazul versiunilor din secolul al XX-lea. Textul de la 1914 reproducea textul Bibl. 1975, intervențiile fiind minore și mai ales la nivel lingvistic, prin urmare este firesc să nu ne așteptăm la reevaluări ale sistemului cromatic. Ne surprinde însă utilizarea în Bibl. 1936 a termenului cromatic *violet*, respectiv *stacojiu* din versiunile Radu-Gal. 1938, MLD, vers. mod., Anania 2001. Lexemele acestea pot fi, fără îndoială, variante contextuale ale lui *purpuriu*, numai că semantica acestuia se pierde parțial. Dintre denumirile pentru culori menționate mai sus, *mohorît* („care are culoarea de la *roșu-cărămiziu* pînă la *roșu-vîntă*”, DLR), lexem folosit în special în textele vechi, este în schimb mult mai apropiat de semantica lui *purpuriu* („roșu închis cu nuanță violetă”, DLR). Sau poate că alta este explicația; se poate ca traducătorii să fi folosit texte-sursă (textul ebraic în cazul traducerii Radu-Gal. 1938) și texte de control care să le fi sugerat aceste denumiri pentru culori.

2.4. Un exemplu oarecum asemănător cu cel precedent, în sensul că aduce în discuție termeni cromatici care sînt mai mult sau mai puțin legați de paradigma lui *roșu*, este cel din 4: 8 (*și vor pune preste ea haină roșie*: BB 1688). Lat. *coccineus, a, um* (*pallium coccineum*) („d’écárlate” Gaffiot) și gr. *κόκκινος, η, ον* (*ἱμάτιον κόκκινον*) („d’un rouge écarlate”, Bailly; „scarlet”, Strong) sînt echivalați în versiunile românești prin *roșu/ roșie* (BB 1688, Ms. 45, Vulg. Blaj 1760-1761, Bibl. 1795, Heliade 1858, Bibl. 1914), *carmesină* (Bibl. 1874), *cărămiziu* (Corn. 1921), *purpuriu/ purpurie* (Bibl. 1936), *vișiniu/ vișinie* (Radu-Gal. 1938, MLD, vers. mod.), *stacojiu/ stacojie* (Anania 2001). Avem de-a face practic cu diferite aproximări ale lui *roșu*, culoare primară luată ca punct de referință în aprecierea cromatică. Pe de o parte, avem *carmesină* (nemenționat în DLR; probabil este vorba de *cîrmîziu* (sau *carmin*?), pe care îl regăsim în Corn. 1921) și *cărămiziu*, ambele aproximîndu-l în plus pe *roșu* („roșu închis”, DA), precum *stacojiu* din versiunea Anania 2001, pe de altă parte, avem *purpuriu* și *vișiniu* care transmit la nivel semantic o informație suplimentară, desemnîndu-l pe „roșu închis cu nuanță violetă” (DLR).

2.5. În același verset 4: 8, ne confruntăm cu un alt caz (*acoperimînt de piele vîntă*: BB 1688) în care sînt implicați termeni cromatici mai apropiați semantic sau nu de *albastru* pentru a reda ceea ce în textul grecesc apare sub forma (*δερματίνω*) *ὄακινθίνω*, iar în cel latinesc *janthinarum* (*pellium*). Remarcăm în această situație termenul cromatic din Vulg. Blaj 1760-1761, împrumut adaptat la limba română după cum se poate observa în sintagma *piei ianthine* (lat. *ianthinus, a, um* „violet” < gr. *ἰάνθινος* (Gaffiot)). Deși are ca punct de plecare *Septuaginta*, Heliade preferă, în traducerea sa, grafia latinească a termenului gr. *ὄακινθίνω*, în sintagma *pellicea*

hyacinthină, lucru deloc surprinzător (v. mai sus 1.2.), versiunea sa fiind una puternic latinizantă, urmărind să modernizeze la nivelul limbii chiar și stilul religios, conservator prin definiție, proiect care nu a avut șansa însă să fie dus pînă la capăt (v. disputa dintre Heliade și Șaguna în Munteanu, 2008). Versiunea Anania 2001 recurge la o perifrază (*în culoarea iachintului*), *iachint* desemnînd, potrivit explicațiilor traducătorului, „un fel de safir sau ametist, albastru-violet”. Tot în același loc, Anania precizează faptul că în textul ebraic apare sintagma *piei de delfin*, pe care o regăsim în MLD, vers. mod., dar nu și în Bibl. 1874, Corn. 1921 sau Radu-Gal. 1938 în locul căreia putem citi *piele de vișel de mare*. Or, dacă ar fi să consultăm dicționarele limbii române, am descoperi, cu oarecare surprindere, că *vișelul de mare* desemnează, de fapt, foca sau morsa, delfinul fiind cunoscut sub denumirea de *porc-de-mare*. Trecînd cu vederea această divergență dintre cele trei versiuni românești invocate mai sus și MLD., vers. mod., care au avut în vedere textul ebraic, în mod declarat sau nu, fie direct, fie prin intermediarul altor texte, ne întrebăm de ce unele traduceri în limba română privilegiază dimensiunea cromatică și altele nu cînd ele ar trebui să ofere credinciosului, cititorului în general, o unică interpretare a pasajului în discuție. Traducerea sintagmei în limba română, așa cum apare în Bibl. 1874, Corn. 1921 și Radu-Gal. 1938, trimite cu greu la ideea de culoare, interpretarea mergînd mai degrabă spre ideea de materie. Ipoteza ar putea fi susținută de prezența în 4: 11, în MLD, vers. mod., a adjectivului calificativ *subțire* (*să-l învelească cu piele subțire*), singura versiune care nu preia sintagma din 4: 8, spre deosebire de toate celelalte versiuni supuse aici analizei. Referința cromatică din majoritatea traducerilor românești se explică prin raportare la textele-sursă, grecesc și latinesc, care se abat astfel de la textul primar, cel ebraic⁷.

3. Observațiile de mai sus ne permit cîteva concluzii provizorii avînd în vedere faptul că nu cunoaștem cu adevărat practicile originare sau modul de a percepe culorile acum mii de ani, atît în lumea ebraică, cît și în lumea grecească sau romană. Putem spune cu certitudine că există, în cele mai multe cazuri, inadvertențe în exprimarea culorii de la o versiune la alta a textului biblic românesc, și că nu este ușor deloc de oferit explicații ale acestui fenomen în care o culoare este substituită, într-o altă versiune și în același context, cu o nuanță proprie sau cu o nuanță a unei alte culori cu care are în comun o trăsătură semantică secundară. Denumirile pentru culori se constituie într-un continuum în care limitele dintre culori sînt greu de realizat. La această observație se adaugă și faptul că limbile nu se suprapun perfect în exprimarea culorilor și a nuanțelor, că nicio limbă nu poate exprima cu precizie tot ceea ce în realitatea extralingvistică este (și) culoare.

Versiunile românești ale traducerii textului biblic, pe de o parte, se caracterizează printr-o anumită fidelitate față de textele-sursă (grecesc și latinesc în special), pe de altă parte, avem surprinderea de a regăsi o varietate de termeni cromatici, nuanțe ale culorii/ culorilor prin care se urmărește redarea cît mai precisă a sensului. Paradoxal,

⁷ În textul ebraic nu apare un termen cromatic în acest context; afirmația se bazează pe o sursă consultată online, în care lexemul corespondent a fost echivalat în versiunea englezească, *King James Version*, cu un termen desemnînd un animal cu blană, probabil o specie de antilopă.

însă, acribia traducătorilor de a reda sensul cât mai exact, dacă despre acest lucru este vorba, nu face altceva decât să complice și mai mult lucrurile (în traducerea denumirilor pentru culori este foarte ușor de trecut dintr-o paradigmă cromatică în alta, ceea ce ar putea denatura semantica în ansamblu a textului). Este adevărat că traducătorii, de-a lungul celor patru secole de adaptări ale textului la limba română, au avut la îndemână posibilități de exprimare din ce în ce mai variate (avem exemplul derivatelor cromatice în *-iu*, care s-au generalizat pe parcursul secolului al XIX-lea), aspect care, paradoxal, le-a îngreunat munca, alegerea unui termen cromatic fiind mai dificilă. Variațiile pe aceeași temă a denumirilor pentru culori în traduceri în limba română ale Bibliei, nu fac decât să întărească o idee mai veche a noastră și nu numai, potrivit căreia actul traducerii, deși păstrează nucleul semantic al textului-sursă, nu este altceva decât o adaptare sau o rescriere într-o altă limbă. Traducerea denumirilor pentru culori înseamnă întîi de toate, regîndirea acestora în limba în care urmează să ia ființă și în spațiul mental guvernat de aceasta. Credem că și traducătorii Bibliei în limba română, sau măcar o parte dintre ei, au urmărit acest lucru în actul traducerii denumirilor pentru culori.

Bibliografie

A. Surse

- Anania 2001 = *Biblia sau Sfînta Scriptură*, Ediție jubiliară a Sfîntului Sinod, Versiune diortosită după *Septuaginta*, redactată și adnotată de Bartolomeu Valeriu Anania, Arhiepiscopul Clujului, format electronic
- BB 1688 = *Biblia de la București (1688)*, în seria *Monumenta linguae Dacoromanorum* (MLD), Pars I, *Genesis*, Iași, 1988 (autorii volumului: Alexandru Andriescu, Vasile Arvinte, Ioan Caproșu, Elsa Lüder, Paul Miron, Mircea Roșian, Marietta Ujică)
- Bibl. 1795 = *Biblia, adecă Dumnezeiasca Scriptură a Legii Vechi și a ceii Noao, care s-au tîlmăcit de pre limba elinească pre înțălesul limbii românești (...)*, Blaj, 1795 [ed. modernă: Roma, 2000, <http://www.history-cluj.ro/Biblia/pag4.htm>]
- Bibl. 1874 = *Sînta Scriptură a Vechiului și Noului Testament*. Edițiune nouă, revăzută după texturile originale și publicată de Societatea Biblică pentru Britania și Străinătate, Iași, 1874
- Bibl. 1914 = *Biblia adecă dumnezeiasca Scriptură a legii Vechi și a Celei Nouă, tipărită în zilele majestații sale Carol I ...* Ediția Sfîntului Sinod, București, 1914
- Bibl. 1936 = *Biblia, adică Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și a Noului Testament* (traducători: Nicodim Munteanu, Gala Galaction, Vasile Radu), București, 1936
- Corn. 1921 = *Biblia sau Sfînta Scriptură a Vechiului și Noului Testament*. Tradusă de D. Cornilescu, Societatea Evanghelică Română, București 1921
- Heliade 1858 = *Biblia Sacra que coprinde Vechiul și Noul Testament după quei septedeci, tradusa din hellenesce dupo editia typarita in Athene 1843 sub preveghierea Synodului sacru al Helladei de I. Heliade R., Paris, in typographia lui E. Voitelain si comp...*, Paris, 1859

- Radu-Gal. 1938 = *Biblia, adică Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și a Noului Testament, tradusă după textele originale ebraice și grecești de preoții profesori Vasile Radu și Gala Galaction, din înalta inițiativă a Majestății sale Regelui Carol II*, București, Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”, 1938 (ed. a II-a, 1939)
- Rahlfs = A. Rahlfs, *The Septuagint (LXX) (with morphological data)*, format electronic, <http://www.bibles.org.uk>
- Vulg. = *Bibliorum Sacrorum juxta Vulgatam, clementinam nova editio...*, curavit Aloisius Grammatica, Typis polyglotis Vaticanis, 1929 [textul este identic cu cel din *Biblia ad vetustissima exemplaria castigata...*, Antverpie, ex officina Christophori Platini, 1565, utilizat de autorul Ms. 4389]
- Vulg. Blaj 1760-1761 = *Biblia Vulgata 1760-1761*, Editura Academiei Române, București, 2005

B. Literatură de specialitate

- André, Jacques, 1957, *Sources et évolution du vocabulaire des couleurs en latin*, în Ignace Meyerson (coord.), *Problèmes de la couleur*, Exposés et discussions du Colloque de Centre de Recherches de Psychologie comparative (18, 19, 20 mai 1954), Paris, p. 327-335
- Bidu-Vrânceanu, Angela, 1986, *Structura vocabularului limbii române contemporane. Probleme teoretice și aplicații practice*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Gafton, Alexandru, 2005, *După Luther. Traducerea vechilor texte biblice*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași
- Kristol, A. M., 1978, *Color: les langues romanes devant le phénomène de la couleur*, Berne
- Munteanu, Eugen, 2008, *Lexicologie biblică românească*, Humanitas, București
- Pastoureau, Michel, 2006, *Albastru. Istoria unei culori*, în română de Em. Galaicu-Păun, Cartier istoric, Chișinău

C. Dicționare

- Bailly = A. Bailly, 1950, *Dictionnaire grec-français*, édition revue par L. Séchan et P. Chantraine, Hachette, Paris
- Ciorănescu = Alexandru Ciorănescu, 2001, *Dicționarul etimologic al limbii române*, ediție îngrijită de Tudora Șandru Mehedinți și Magdalena Popescu Marin, Saeculum, București
- DA = *Dicționarul limbii române*, tomul I, partea I, A-B, București, 1913; tomul I, partea II-a, C, București, 1940
- DLR = *Dicționarul limbii române* (serie nouă), București, 1965 și urm.
- Gaffiot = Félix Gaffiot, 1934, *Dictionnaire illustré latin-français*, Hachette, Paris
- Strong = James Strong, 1997, *Greek Dictionary of the New Testament*, Ages, (pe suport electronic)